

SZEMLE

„Mi lett velünk, magyar demokratákkal?”

Für Lajos: „Fölrepülni rajban” – Utak a Fórumba

Különös sors jutott
osztályrészül az
1930 körül született

P Ü S K I K I A D Ó ,
2 0 0 7

ból elbocsátották, se-
gédmunkás, könyvtá-
ros, általános iskolai

magyar értelmiségi generációnak. Elsősorban azért, mert Magyarország történelme is különös volt. A történelmi Magyarországot Trianonban szétdarabolták, halálra ítélték. A nemzet azonban az óriási területi, gazdasági és emberveszteség után is élni akart és élt. Magyarország a trianoni sokk után a társadalmi ellentmondások és gazdasági nehézségek ellenére polgárosodni kezdett az 1930-as években. A magyar paraszti világ pedig sok tehetséges, a nemzet sorskérdéseivel vívódó író, költő, politikust adott a magyarságnak.

A másik világháború súlyos véráldozatot követelt tőlünk is. Az 1944 után megszületett magyar demokrácia bimbózó reményét hamar elhervasztotta a szovjet típusú rákosista-kommunista diktatúra. 1956 mámoros napjait véres diktatúra követte, majd a nemzeti amnézia és a fásultság már a vakmerő remények elhervadását jelentette. A kommunista rendszer összeomlása után a rendszerváltozáshoz fűzött várakozások gyorsan tovatűntek. A posztkommunista restauráció már a második országgyűlési ciklust is túlélte. A már említett nemzedékhez tartozók átélték ezeket a rettenetes, irracionális évtizedeket De nemcsak átélték, formálói, alakítói is voltak a történelemnek.

Ennek a nemzedéknek egyik jelentős személyisége Für Lajos – aki a paraszti sorból kiemelkedve, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen indult el a tudományos pályán. 1956 októberében egyik vezetője, szellemi vezére volt a helyi forradalmi eseményeknek. A bukás után állásá-

ból elbocsátották, segédmunkás, könyvtáros, általános iskolai tanár volt, csak évekkel később folytathatta tudományos pályáját. Az értelmiségi lét perifériájáról kellett visszakapaszkodnia a magyar tudományos és szellemi életbe. A nemzet történelmének, jelenének, jövőjének kérdéseivel foglalkozva vált közéleti szereplővé, majd az MDF egyik alapítójává. Az Antall kormányban honvédelmi miniszter lett. Néhány év múltán csalódva eltávolodott a politikától, visszahúzódott a közéletből. Elérkezettnek látta az időt, hogy papírra vesse emlékeit életéről, az általa megélt történelemről, közelmúltunkról. Először a rendszerváltozás talán legfontosabb eseményéről – amelyről mintha napjainkban elfelejtkezne a magyar közvélemény – publikálta drámai és lírai elemekkel átszótt visszaemlékezését. *A Varsói szerződés végnapjai – magyar szemmel* címmel (Budapest, 2003, Kairosz Kiadó). A második könyvében, *Bevérzett mámor, 1956* (Budapest, 2006, Kairosz Kiadó) a forradalom debreceni eseményeit és azokban játszott szerepét vázolta föl. A közelmúltban jelent meg harmadik kötete „*Fölrepülni rajban*” – *Utak a Fórumba*. Ezek a művek emlékiratoknak is tekinthetők, de inkább történelmi értekezések.

Legújabb könyve szubjektív visszaemlékezés. De láthatóan nem az a fontos számára, ami vele történt, hanem az, ami a nemezzel, az országgal. Történelmi forrásnak tekinthetjük munkáját. Még akkor is, ha olyan hőfokon izzanak mondatai, amely jellemzi politikai megnyilvánulásait, interjúit, nyilatkozatait-beszédeit.

A tehetséges parasztfiúból faluja református tanítója, lelkésze segítségével lett csurgói gimnáziumi diák, s útja Debrecenbe, a Kossuth Lajos Tudományegyetemre vezetett. Visszatekintve ezekre az évekre, látatja egykori önmagát és az ötvenes évek debreceni egyetemi világát. Úgy is mondhatnánk, a „fényes szelek nemzedékének” egyik tagja néz szembe egykori reményeivel, hitével, lehetőségeivel. Az ötvenes évek egyrészt a társadalmi felemelkedés lehetőségét kínálták neki és sok nemzedékbeli társának. Ugyanakkor a padlássöpréseket, a diktatúra szörnyűségeit, a magyar parasztság és falu megalázását jelentették. Sőt, amit talán elsőként kellett volna említenem, nemzeti értékeink, tradícióink elpusztítását. Sztálin halála, Nagy Imre első miniszterelnöksége döbbsentették rá őt és „rajban fölrepülő” társai egy részét, hogy a magyar társadalmi valóság egészen más, mint a kritikátlan hittel megélt hétköznapi világ. A katarzis első lépését az ő esetében a diktatúra dermedt csendjében: a debreceni egyetemi ifjúság 1954. március 15-ei felvonulása és az egyetemi ünnepély megszervezése jelentette. (Nem volt veszélytelen vállalkozás!) Für Lajos talán az első, aki vállalkozik a „fényes szelek” nemzedéke gondolkodásának, szellemi arculatának elemzésére – saját sorsán keresztül.

Hogy a katarzis, a kiábrándulás megtörtént, tudjuk, hiszen a debreceni forradalmi események s azok előzményeinek meghatározó személyisége volt. A forradalomról 2006 megjelent egy könyvecskéje *Bevérzett mámor, 1956* címmel. Most csekély változtatással, némi bővítéssel emelte át a már publikált anyagot. Számára 1956 csoda, a forradalmi mámor, a szabadság és a nemzeti felemelkedés, a nemzeti összefogás egyszeri és megismételhetetlen csodája. Az ő forradalma Debrecenben szökkent szárba, kivirágzott, majd elevenen kegyetlenül lekaszálták. Nem '56-ról szóló történelmi tanulmányt írt, az emlékeit idézi és rögzíti, de a történész pontosságával. Helyenként

költői ihletettséggel, menetesen mindenféle magamutogatástól.

Mint annyi ötvenhatos társa, Budapest nagyvárosi dzsungelében keresett menedéket. A besúgóktól figyelt vidéki ötvenhatos fiatalok a fővárosban rejtőzködhettek el reményvesztetten, talán hitehagyottan, keserű lélekkel. Mégis, lassanként a hatvanas évek elején megindult az egykor rajban fölrepülők újbóli egymásra találása. Még akkor is igaz ez a megállapítás, ha '56 traumája, az egzisztenciális kényszer a rajból többeket a forradalmat eltipró hatalom oldalára sodort. Az átlag magyar polgár, aki Kádár János „Aki nincs ellenünk, velünk van” gerincroppantó gondolatát elfogadta, sőt vallotta is, nem tudott arról, hogy voltak szép számmal olyanok, akik a kádári konszolidációt mindvégig vereségként, tragédiaként élték meg. Sőt, keresték a cselekvés útjait a szelídülni látszó, de alapjában véve változatlanul diktatórikus hatalom által felépített korlátok közötti mozgástérben. A barátok újból egymásra találtak. Dede László, a forradalom debreceni diákvezére kiszabadulva a börtönből, Kiss Ferenc irodalomtörténész és mások, az ötvenhatosok, összeültek kávéházakban, éttermekben, presszóknak, kocsmákban. Terveztek és álmodoztak. Ez volt az egyik olyan szellemi kör, amelyik Für Lajos számára meghatározó volt ezekben az években. A másik, a valamivel korábbi, Szabó István, a nagytekintélyű debreceni történészprofesszor körül kialakult baráti társaság. Szabó István, aki már Debrecenben barátjának tekintette fiatal tanítványát, Budapesten élt nyugdíjasként. Barátaival gyakran összejött, ezek a zárt körű beszélgetések éltető szellemi, szakmai inspirációt jelentettek az értelmiségi lét perifériájára került Für Lajos számára. Később a történelmi drámákat, esszéket író Száraz Györggyel kötött mély és őszinte barátságot, majd Tánczos Gáborral és Donáth Ferencsel, a Nagy Imre-per vádlottjaival, bebörtönzöttjeivel is kapcsolatba került. Természetesen nyílt, cselekvő politikálásra, a Kádár rendszer elleni fellépésre

[Szemle]

nem volt lehetőség. De beszélgetni, tervezgetni, gondolkodni, a cselekvés útjait keresni lehetett. Kevesen tették meg ezt a magyar értelmiségiek közül Kádár gulyáskommunizmusának világában! A harmadik, talán a legjelentősebb a fentebb említett csoportokhoz kapcsolható szellemi kört elsősorban írók, irodalomtörténészek, kritikusok alkották. Kiss Ferenc, Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Czine Mihály és mások tartoztak ide. Azok, akik a két világháború közötti években kibontakozó népi írók mozgalma szellemi örökségét vállalva és ápolva emelték fel szavukat a határainkon túl kisebbségben élő magyarság érdekében, a drámai méreteket öltő népességfogyás és a nemzeti hagyományok védelmében. A három szellemi kör szinte összekapcsolódott. A legfontosabb a nemzeti sorskérdések hasonló vagy azonos megítélése volt, ami egyben a közös gondolkodásuk alapját is jelentette.

Az 1968-as prágai tavasz adott impulzust a „szabadság köreinek”. Kiss Ferenc – aki Für Lajossal egyidőben volt egyetemi hallgató és fiatal oktató Debrecenben, és 1956 után megjárta a börtönt is – összehozott egy baráti társaságot, amely most már rendszeresen találkozott kávéházakban, kocsmákban, tréfás nevet is adtak maguknak: „Hurál”, a mongol Nagy Népi Hurál mintájára. A csapat vezetője kimondatlanul Kiss Ferenc volt, s mellette Száraz György és Für Lajos játszott meghatározó szerepet. Aztán jöttek a többiek, Bakos István, Bíró Zoltán, Kiss Gy. Csaba, Kósa László, Varga Lajos Márton, Kormos István, Czine Mihály, Csoóri Sándor, Vekerdi László, Kósa Ferenc stb. Ritkábban ugyan, de Fekete Gyula, Sánta Ferenc, Nagy László is részt vett az összejöveteleken. A Hurál híre eljutott a vidéken élő, de hasonlóan gondolkodó értelmiségiekhez is. Két kérdés, az ország romló erkölcsi, tudati állapota, illetve a határainkon túli magyarság sorsa volt általában a beszélgetés témája. A Hurál megszületésében a növekvő hazai gondok és kisebbségeink sorsa iránt érzett felelős-

ség, egyszóval az egyetemes magyarság ügye játszott döntő szerepet. Ez gyűjtögette össze és tartotta együtt mindazokat, akik az összejöveteleken megfordultak, ott ragadtak. A Hurálnak nem voltak szigorú szervezeti keretei, nem illegális összejövetelek voltak ezek a kávéházi beszélgetések. De nem is történhetett volna másként, hiszen a kezdetektől figyelték őket.

A határainkon túl élő magyar kisebbség helyzete, az erdélyi magyarság sorsa, az egyre erősödő drasztikus román nacionalista politika mindennapi gondot jelentett számukra. Gondolkodásuk középpontjába elsősorban az irodalom került, s sikerült olyan orgánumokat találni, mint a szegedi *Tiszatáj* című folyóirat, majd a debreceni *Alföld*, ahol a Hurál tagjainak írásai megjelenhettek. Olyan publikációk, amelyeket a Budapesten megjelenő periodikák már nem vállaltak. Az Aczél György névvel jelzett magyar kultúrpolitika és a hatalom potenciáljai rögvést a nacionalizmus bélyegét süttették rájuk.

Ezekről a baráti, szellemi körökről akkor csak kevés magyar értelmiséginek volt tudomása. De most már tudhatjuk, s tudnunk is kellene, hogy a Kádár-rendszer virágzása idején, a gulyáskommunizmus virágkorában volt egy másik, kicsi Magyarország, a szellemi ellenállás Magyarországa. Für Lajos magyarságszolgálatnak tartja akkori tevékenységüket, megjelent írásait, publikációikat. Joggal. Ez a szolgálat jellemezte őt és baráti körét később is a rendszerváltozás évéig. Hozzá tartozott életükhöz az Erdélybe járás, az erdélyi magyar irodalom értékeinek felmutatása, figyelemmel kísérése, megismertetése, s a szerveződő erdélyi magyar ellenállás támogatása (Tóth Károly: *Ellenpontok*). Sára Sándor a második magyar hadsereg doni katasztrófájáról készült dokumentum filmposza kiemelkedő jelentőségű volt. A rendőri, besúgóí jelentések, amelyeket Für Lajos is szép számmal idéz, és e körökhöz tartozók egy részének általam is ismert belügyi F-dossziéi bizonyítják, hogy a hatalom rajtuk tartotta a szemét. Zárójelben jegyzem meg, hogy nincs nyoma a kádári „bé-

keidőkben” a mai magyar politikában oly gyakran feltűnő hangoskodók ellenzéki tevékenységének, az e kör tagjait, akár Für Lajost, Bíró Zoltánt, Fekete Gyulát Csoóri Sándort, Csurka Istvánt acsarkodva támadó publicistáknak, politikusoknak, a hangoskodó, „csata utáni hősöknek”.

A hetvenes évek elejétől minden legális lehetőséget, igyekeztek felhasználni, hogy feltárják, elemezzék a határainkon túli magyarság problémáit, felhívják a politika figyelmét az erdélyi magyar kisebbség sorsára. Voltak legális publikációs lehetőségeik is. De Aczél hivatásos bértollnokai, élén E. Fehér Pállal és másokkal, állandóan támadták őket.

A hetvenes évek végén, a nyolcvanas években meglazultak a Kádár-rendszer eresztékei, és a szellemi ellenállás, nevezhetjük némi túlzással nemzeti ellenállásnak is, mozgásteret is bővült. Für Lajos is visszatérhetett a politikába, pontosabban közel került ahhoz, és ismert közíróvá vált. A korábbi években elsősorban agrártörténeti munkássága, tudományos publikációi voltak ismertek. Már kapott útlevelet Amerikába, folytathatta tudományos munkáját, taníthatta egyetemen, főiskolán. Amerikában jelent meg a Püski Kiadónál *Mennyi a sok sírkereszt?* című, Magyarország második világháborús emberveszteségeiről írt könyve, amely felkavarta az emlékezés állóvizét. Apró engedményeket is sikerült kicsikarni, létrejöhett a Bethlen Gábor Alapítvány, sőt bizonyos esetekben a hatalom sem térhetett ki a konzultáció elől.

Egy más tőről fakadó ellenzék is szerveződött ezekben az években. A szamizdatok köre csoportosuló, később magát demokratikus ellenzékként meghatározó csoport. A szamizdatokban nagyon sok, az 1956-os forradalommal foglalkozó írás, visszaemlékezés jelent meg. Ugyanakkor a magyar közvélemény nem érzekelte a kádári diktatúra erodálódását, az értelmiség döntő többségét a passzivitás és érdektelenség jellemezte.

Für Lajos könyvének legizgalmasabb része a rendszerváltozás előzményeivel foglal-

kozó fejezet. Kezdőpontja a monori találkozó, a végső pedig Lakitelek, az MDF megszületése. A magyar rendszerváltozás történetének, noha erről egyre kevesebb szó esik napjainkban, két meghatározó, a hatalom által meg nem akadályozott, de éberren figyelt tanácskozása, vitafóruma volt. Az első Monoron 1985 júniusában, a második 1987 szeptemberében Lakiteleken. A monori és lakiteleki tanácskozások jegyzőkönyveit már publikálták. Az elhangzott előadások, felszólalások ismeretesek, tudjuk a résztvevők nevét is, s hatásukat közelmúltunk történetére vonatkozóan mérlegelhetjük. Most viszont a szervezők egyike vállalkozott arra, hogy két évtized múltán a nyilvánosság elé tárja, mi történt a tanácskozások kulisszái mögött. Ekkor már Kiss Ferenc súlyos betegsége miatt Für Lajos sok feladatot átvett, s a baráti körön belül egyre erőteljesebb lett a szerepe.

Monoron, úgy is mondatjuk, a magyar szellemi élet akkori krémje, pontosabban a hatalomnak nem behódoló, csupán ahhoz legfeljebb lojális tagjai vettek részt. Többen közülük 1968 előtt maoista kommunisták, extrabaloldaliak voltak, s álltak szemben Kádár gulyáskommunizmusával. Őket a Prágai Tavasz döbentette rá arra, hogy 1956-ban forradalom volt Magyarországon. Már demokratikus ellenzékként jegyzeték magukat, és később az SZDSZ alapítói, vezetői, politikusai lettek. Hozzájuk csatlakoztak az 1956-ban fontos szerepet játszó és később bebörtönzött '56-osok is, Donáth Ferenc és Vásárhelyi Miklós stb. Illetve azok az értelmiségiek a fentebb vázolt szellemi körökhöz tartoztak, akik később Lakiteleken életre hívták az Magyar Demokrata Fórumot. Leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, a Kádár-rendszerrel szembenálló értelmiség reményteljes találkozója volt Monor. Az 1956-os forradalom leverése után első ízben jött össze eszmecserére a magyar értelmiségi elit, s tanácskozott Monoron az ország sorsáról. Merész vállalkozás volt ez Kádár János Magyarországn. De ennek a tanácskozásnak a létrejöttéről,

[Szemle]

annak előzményeiről nem sokat tudunk. Úgy gondolom Für Lajos az első a rendszerváltó nemzedék tagjai közül, aki elemzi az ellenzéki mozgolódások szellemi háttérét. Monor siker volt. Legalábbis annak tűnt akkor azok számára, akik már érzékelték a rendszer válságát, akikhez eljutott a híre annak, mi is történt Monoron. Egyébként akkor legnagyobb visszhangja a közvéleményben Csurka István előadásának volt! Talán remény is kínálkozott arra, hogy ez az ellenzéki szellemi elit közös platformra kerüljön a diktatúra elleni küzdelemben. Az alábbi nevek: Csengey Dénes, Csurka István, Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Für Lajos, Sára Sándor, Sinkovits Imre, Vásárhelyi Miklós, Donáth Ferenc, Kis János, Demszky Gábor, Haraszi Miklós, Kenedi János, Konrád György, Bauer Tamás, Rajk László – kiragadva néhány nevet a ragos névsorból – alátámasztják ezt a feltételezést. Egyértelmű volt, hogy a két tábor egyben egységes, abban, hogy a rendszer alapvető reformjára, sőt megváltoztatására van szükség. Noha már kibontakoztak fontos kérdésekben a konfliktusok, illetve azok körvonalai az ellentétes álláspontokat közelíteni lehetett volna egymáshoz. Ami a tanácskozás után történt, az viszont döntő mértékben meghatározta az 1990-es évek politikai történéseit is, mert magvetése volt az ország megosztottságának. Eddig ezekről az évekről, a tanácskozás után történelekről komoly elemző írás nem jelent meg, csupán egy gondosan szerkesztett forráskiadvány (*A Monori Tanácskozás*. Szerk. Rainer János. 2005). De propagandisztikus vádaskodásokkal annál többet találkozhattunk. Az egyik oldal – a későbbi SZDSZ-esek – azt bizonygatta, hogy a népi irodalom hagyományából táplálkozó hazafias tábor idejétmúlt, nacionalista gondolatokat képviselt. A modern polgári haladást a demokratikus ellenzék, a mai, illetve a rendszerváltás kori SZDSZ szellemi holdudvara jelenti. A másik oldalról elhangzottak olyan vádak, hogy a demokratikus ellenzék az aczéli kultúrpolitika egyik eszköze volt. A szamizda-

tok és kiadásuk, terjesztésük Aczélék politikáját erősítette. Még az együttműködés gyanúja is felmerült. Ezeket a véleményeket liberális és baloldali publicisták, valamint a tanácskozás egykori résztvevői egyaránt megfogalmazták.

Éppen ezért tekinthető igen fontosnak, amit Für Lajos a Monor és Lakitelek közötti két évről ír. Mert első kézből jutunk olyan információkhoz, amelyek előidéztek a szellemi szekértáborok kialakulását, végleges szakadását. Kiderül ugyanis, hogy Kis János és tábora maguk útját járták, önálló, kizárólagos programot fogalmaztak meg, nem tartották be a monori megállapodásokat, váratlanul közreadták önálló programjukat – *Társadalmi szerződés* –, nyilvánvalóvá tették, azt üzenték: vagy felsorakoztok mögénk, vagy útjaink elválnak. Ugyanakkor nacionalizmussal vádolták a népies tábort, sőt burkoltan ugyan, de antiszemizmussal is. Felelevenítették, sőt politikai síkra vetítették az idejétmúlt régi polémiát, a népiesek és urbánusok vitáját. Az SZDSZ-es szellemi tábor kizárólagosságra törekvése vezetett Monor után a szakadáshoz. Megindult a támadás a későbbi MDF-esek ellen. Ennek a két évnek a politikai eszköztárában minden olyan elem megtalálható, amely az SZDSZ politikájának jellemzője volt a rendszerváltás éveiben és után. A hatalom feltétlen megragadásának eszközökben nem válogató szándéka, a politikai ellenfelek lejáratása. Valamiféle nemzet felüli világpolgári szemlélet szószólóivá váltak. Ma már megállapíthatjuk, gondolkodásukban már a monori tanácskozás utáni hónapokban ott lappangott a nemzet teljes alárendelése a globalizmusnak. Akkor még radikális antikommunizmus jellemezte a demokratikus ellenzék, később a politikai többséget képviselő utódpart, az MSZP kegyeit keresték. (Külön elemzést érdemelne, hogy nevezhető-e demokratikus ellenzéknek a Kis János és csoportja.) Példák sorával bizonyítja Für Lajos, hogy a demokratikus ellenzék, lényegében a későbbi SZDSZ, hogyan tette félre a megállapodá-

sokat, hogyan törekedett kizárólagosságra. Mindebből következett később a koalíció megkötése a korábban annyit támadott és gyűlölt MSZP-vel, az MSZMP utódpártjával, a kádári Magyarország kádereivel, a reményteljes KISZ-es utánpótlással. Miközben állandóan az MDF-et vádolták az MSZMP-vel való kokettálással! Holott az MDF az MSZP reformpolitikusaival konzultált pl. Pozsgay Imrével, míg később az SZDSZ a volt MSZMP-s nomenklatúrával, ortodox kommunistákkal kötött szövetséget. Eddig ezekről a dolgokról ellenkező előjellel olvashattunk... A nemzeti érdekeket, a magyarság sorskérdéseit vállaló, szívéből viselő értelmiségek számára nem volt más választás – mert amit az SZDSZ kínált, elfogadhatatlan volt számukra –, mint egy új táborba gyűjteni a magyarság nemzeti értékeit őrző, vállaló értelmiséget. Ennek a gondolatnak a jegyében született meg a Magyar Demokrata Fórum létrehozásának a gondolata. Összejött egy csapat, Bíró Zoltán Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor, amely vállalta a nem kis kockázattal járó táborverést. Magyarország helyzetéről, a magyarság esélyeiről vitát, tanácskozást szerveztek, és megteremtették a diktatúrában addig elképzelhetetlen, az MSZMP-től független közéleti, politikai mozgalom szervezeti kereteit! Ekkor már ott voltak a fiatalok is.

A találkozó a magyarságra nagyhatású volt. Sokszor elhangzik a vád, miért nem hívták meg az SZDSZ kemény magját? Világosak az okok, és ismeretesek, Für Lajos írásban egyértelmű választ is ad erre a kérdésre. A probléma felvetése csak arra szolgált, hogy kétségbe vonják Lakitelek jelentőségét. Az MDF, a mozgalom megszületett, majd később párttá vált. A demokratikus ellenzéknek mondott csoportosulás SZDSZ-néven szintén párttá szerveződött. Később véglegesen eltért politikai pályájuk is. Az MDF a nemzeti érdekek védelmezőjeként egy ciklus kivételével ellenzékbe szorult, majd szétesett. A Dávid Ibolya által

irányított MDF-nek semmi köze sincs Lakitelekhez, sem a sokat emlegetett Antall József-i örökséghez. Az SZDSZ pedig, az utódpárttal lépett koalícióra, immár a harmadik ciklusban kisebbik kormánypárt, Több ízben is, megtagadva korábbi nézetit és értékeit.

Für Lajos számára az MDF megalakulása, Lakitelek a változás reménységét jelentette. Azzal, hogy a reformkommunista, de évek óta a nemzet sorskérdéseiről felelősen gondolkodó, nyilatkozó Pozsgay Imre volt a vitaindító előadás megtartója, fontos politikai siker volt akkor. Pozsgay nem sokkal később egy a *Magyar Nemzet*ben megjelent interjúban elmondta, hogy milyen tanácskozás volt Lakiteleken, mondandójába beépítette az ott elfogadott politikai nyilatkozatot. Az egész ország megtudhatta, hogy egy olyan tanácskozás volt Lakiteleken, amely megrengetheti a rendszert. Míg Monornak nem volt nagy nyilvánossága, nem volt érzékelhető hatása az ország közvéleményére, illetve csak szűk körben, addig Lakitelek nyilvánvalóvá tette, a Kádár-rendszer végórát éli.

A *Magyarság esélyei – Lakitelek, 1987* című fejezet önálló történelmi tanulmánynak is tekinthető. Für Lajos az előkészületek és a tanácskozás minden apró és fontos részletére kitér. Két évtizeddel a történetek után érkezett az ideje a számadásnak és a számvetésnek. Lakitelek a magyar történelem kitörölhetetlen eseménye, ami ott történt, igazat kell adnunk a szerzőnek, nemzeti mítosz. Rengeteg visszaemlékezést olvastunk, sokan sokféleképpen minősítették a tanácskozást, a felszólalásokat. Szubjektíven és elfogultan, ki-ki vérmérséklete, politikai karrierje, érdeke szerint. Für Lajos írása azonban alapvetően más jellegű. Abból indul ki, hogy az említett szellemi körök és munkásságuk tulajdonképpen az MDF előéletét jelentik. Ami Monor után történt a demokratikus ellenzék részéről, az adta meg az inspirációt a döntő lépésre. Önálló útra kellett lépni. Megtörtént. Ezt követően Für Lajos azt bizonyítja be, hogy korántsem csak a „népi tábor” fóruma volt Lakitelek, hiszen szociológusok, tanárok, közgazdászok,

[Szemle]

újságírók, sőt reformokra váró baloldali gondolkodású alkotó értelmiségiek is ott voltak szép számmal. Valóságos szociológiai elemzést ad a vidéken rendezett, de a résztvevők lakóhelyét tekintve Budapest-centrikus találkozóóról. Sok fontos dolgot tudunk meg a találkozó technikai szervezéséről, a helyszín kiválasztásáról, a meghívottak köréről. Az csak természetes, hogy a szervezők, ha már a tanácskozásnak a *Magyarság esélyei* címet adták, azokat az értelmiségieket hívták meg, akik a nemzeti kérdés iránt érzékenyek voltak. Egyértelmű választ ad arra a kérdésre, miért nem hívták meg a demokratikus ellenzék tagjait: a monori tanácskozás utáni rossz tapasztalatok ezt kívánták, és nem akarták a tanácskozást három hónap múlva ugyanott folytatni. Elemzi és értékeli a felszólalásokat, a bevezető előadásokat. A Kádár-rendszer omladozott, de Grósz Károly még reformokkal meg akarta menteni a szocializmust, és a titkosszolgálatok is résen álltak. A lakiteleki nyilatkozat megszületésének történetét is most ismerhetjük meg a maga valóságában. A tanácskozás résztvevői a gazdasági, társadalmi, politikai struktúra átalakításának szükségszerűségében egyetértettek, de a megoldásokban már ütköztek a radikális és mérsékelt, óvatosabb nézeteket valló csoportok! Ezt bizonyítja a nyilatkozat aláírása előtti vita is. Találón utal a történész az 1861-es országgyűlés felirati és határozati pártjai közötti konfliktusokra. Mintha megismételte volna magát a történelem! Hadd tegyem hozzá, ez a kettősség jellemezte a Magyar Demokrata Fórumot az 1990-es választási kampányban és utána is. Emlékezzünk csak a Tavaszi nagytakarítás és a Nyugodt erő választási jelszavakra.

A tanácskozás lezajlott, a nyilatkozat – amely lényegében a Magyar Demokrata Fórum megszületésnek bejelentése volt – elkészült. Für Lajos, Kiss Gy. Csaba voltak a értelmi szerzői. A szöveget elküldték Grósz Károlyhoz, kérve annak nyilvánosságra hozását. Grósz válaszolt – a levél történelmi dokumentum. Elutasító, de a válaszból hiányzik a mindenkori hatalom gőgje. Végül Pozsgay Imre már említett

interjúja ismertette meg a nyilatkozat szövegét a magyarsággal. A demokratikus ellenzék által támadott és gyalázott Pozsgay Imrének jelentős szerepe volt a Magyar Demokrata Fórum megszületésében, az adott politikai kereteket ő a hatalom sáncain belül állva feszegette – eredményesen. Für Lajos elismeréssel szól a nagy utat megjárt Pozsgay Imréről. Amit Pozsgayról mond, azt történelmi igazságszolgáltatásnak is tekinthetjük!

Hiszen az SZDSZ mindent megtett, hogy Pozsgayt likvidálja a magyar politikai életből. Megbocsáthatatlannak tartották, hogy a politikus az MDF-el rokonszenvezett! A lakiteleki tanácskozás történetéhez hozzátartozik a demokratikus ellenzék azonnal megindított támadása. Kis János, Magyar Bálint, Haraszti Miklós, Tamás Gáspár Miklós, Kenedi János stb., sőt az általuk akkor befolyásolt Szabad Európa is antiszemizmusról, nacionalizmusról beszélt a tanácskozás után. Úgy állították be külföldi kapcsolataik révén az MDF-et, mint nacionalista és részben antiszemita szerveződést.

Lakitelek után meg kellett találni a továbblépés útját, lehetőségét, ennek kereteit a Jurta Színházban tartott vitafórumok és a Ceaușescu falurombolása elleni tiltakozások teremtették meg. Befejezésül az MDF, a lakiteleki tanácskozás megszervezőinek, az „alapító atyák” a fórumba vezető útját vázolja fel Für Lajos. Azt elemzi, hogyan került közel egymáshoz író, költő, történész, irodalomtörténész, hogyan találták meg a diktatúrában a szabad szólás és vita lehetőségét. Nagyon figyelemre méltó gondolatot fejteget a szerző, amikor arra az egyébként értelmetlen vádra válaszol, ami oly gyakran érte a fórumot az 1990-es években, hogy a pártban írók, költők, hozzá nem értők politizálnak. Für történelmi fejtegetésében utal a magyar tradíciókra, hogy háborúk, diktatúrák, az elnyomás éveiben mindig a magyar irodalom jelesei fogalmazták meg a politikai programot, indították el a változásokat. Vagyis sajátos, magyar történelmi hagyományokat folytatott a Magyar Demokrata Fórum.

Lakitelek mítosz, a rendszerváltozás mítosza. De ez a mítosz egyben tragikus is. Mert ugyan kormányra került a z MDF, de hamar megkezdődött a párt erodálódása. A lakiteleki alapító programadókat Antall már korán kiszorította a politika élmezőnyéből. Később az MDF kettészakadt, s mára törpepárttá zsugorodott.

Für Lajos számára a nyolcvanas évek második fele élete legszebb közéleti éveit jelentette. Úgy érezte, optimizmussal, reménnyel újra röpi, szárnyalni kezdett a raj. Hét férfi vállalkozott arra, hogy a magyarság megmentésére mozgalmat szervezzen. Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy, Csaba, Lezsák Sándor voltak a Magyar Demokrata Fórum megálmodói. Hozzájuk csatlakoztak azután nagyon gyorsan és nagyon sokan. Az emlékező sorokban és sorok között ott van remény és az élmény mindent elsöpítő lendülete, a cselekvés megnyílt terének reménysége. De érezzük a keserűség fájdalmát is, hogy a tanácskozás másnapján és a következő hetekben a demokratikus ellenzék és külföldi sajtókapcsolatai antiszemita, nacionalista találkozásnak bélyegezték Lakiteleket. Lehetséges, hogy már ekkor megkezdődött a rendszerváltozás alig megindult vonatának kisiklása?

Nem foglalkozik a szerző az első szabad választással, az Antall-kormány megalakulásának történetével. (Egyébként korábbi könyvében már írt néhány sort erről.) Ezért nagyon várjuk a következő kötetet. Mert elérkezett az ideje a kormányra került MDF politikája, bukása elemzésének. S ezt csak olyan politikus-történész teheti meg, aki belülről látta, élte át a történeteket. Hiszen tudjuk, Antall József háttérbe szorította Lakitelek megálmodóit, hőseit, a maga embereit hozta kormányra közelébe, és eltávolodott attól a politikától, amely Lakiteleken megfogalmazódott. Saját elgondolásait erőltette rá az MDF-re. A rajban fölrepülők pedig hullani kezdtek.

Für Lajos igaz, vallomások, szenvedélyes könyvet írt történészként, s nehéz, változatos életutat bejárt emberként nem is tehe-

tett más. Könyve nemzeti önismeretünk hiánypótló műve. Mert nem tudja ma sem a magyar közvélemény, milyen út vezetett el a kommunista hatalom összeomlásáig, hogyan dőltek le a Kádár-rendszer omladozó falai. Sokan hajlamosak azt mondani a rendszerváltozásról, hogy az kizárólag a nagyhatalmak paktumának eredménye. Holott az elrothadó Kádár-rendszert a magyar szellemi elit ingatta meg, kényszerítette térdre. Viszont mai gondjaink forrásai visszanyúlnak a reményteljes évekre. A következő kötetből megtudhatjuk, miért és hogyan kapott léket a rendszerváltozás hajója.

Aligha van, volt olyan történelmi esemény Magyarországon, amelyről annyi valótlanágot, ostobaságot írtak volna le, mint a rendszerváltozásról. Elsősorban a politika terepét megszálló csata utáni hősök vagy éppen a politikai szerephez nem jutók meséi mérgezik a magyar közéletet. Für Lajos természetesen nem '56, nem a rendszerváltozás történetét írta meg, hanem mindkét esetben a hazája sorsát meghatározó történelmi eseményekhez vezető utat vázolta fel személyes sorsán keresztül, illetve a történelem egyik alakítója, szereplője szemszögéből. A rendszerváltozás folyamatát az az értelmiségi csoport, réteg indította el, melynek voltak ötvenhatos élményei, művelt, intelligens volt, és megérezte a történelmi pillanat közeledtét. Nem 1989-ben, nem 1990-ben, hanem korábban kezdődött az a küzdelem, amely végül megváltoztatta az ország társadalmi, politikai struktúráját.

Für Lajos az alábbi sorokkal zárja könyvét: „Mi lett velünk, magyar demokratákkal? Akik egy viharverte sátor alatt hittük, lehet jobb is. Hová hullott a láznak bizakodó serege? Hová és miért?”

A választ ezekre a kérdésekre meg kell adni valakinek, mégpedig minél hamarabb. Elsősorban a szerzőnek, mielőtt az egykor rajban fölrepülők végleg elvesznek az emlékezet tengerében.

FILEP TIBOR

[Szemle]

„Csibe egy édes szép lélek...”

Hamar Péter: *Móricz Zsigmond utolsó szerelme*

Móricz Zsigmond alkotásainak befogadástörténetében az utóbbi

évek (sőt, most már lassan évtizedek) semmiképpen nem tekinthetők a legintenzívebb értelmezői időszaknak. A Móricz-próza iránti csökkenő interpretációs érdeklődés mellett a legszembetűnőbb recepciós jelenség az a lépés-nyomon újraéledő vita, mely az életmű korszerűségének és aktualizálhatóságának kérdését állítja a középpontba. A műveket értékelő, lezáratlan kritikai problémák mellett viszont – egy-két kivételtől eltekintve – sokkal kisebb figyelem irányul Móricz életútjának biográfiai jellegű vizsgálatára. Ez azonban nem feltétlenül csak a szerzői életrajzok irodalomtörténeti jelentőségének utóbbi években bekövetkező csökkenésével magyarázható, hanem sokkal inkább azzal a – reflektálatlanul bár, de elfogadott – feltételezéssel, hogy Móricz pályájának történeti aspektusú feldolgozása már nem kecsegtet igazán tisztázásra váró kérdésekkel. Többek között ezt a feltevést is cáfolja Hamar Péter *Móricz Zsigmond utolsó szerelme* című monográfiája, mely az író életének utolsó évtizedére koncentrálva igyekszik feltárni Móricz magánéletének eddig nyilvánosságra nem hozott eseményeit.

Ahogy a kötet címe is utal rá, a monográfia központi alakja nem Móricz Zsigmond, hanem az a Litkei Erzsébet, akit az irodalomtörténet-írás mindeddig az író fogadott lányaként és a Csibe-szövegek modelljeként tartott számon. Hamar Péter munkájának elsődleges célkitűzése, hogy a nagyközönség számára kevésbé ismert források alapján újragondolja azt a viszonyt, amely az író és a fiatal lány kapcsolatát meghatározta. Mindez természetesen nagyon sok új vonással gazdagítja Móricz

KAIROSZ KIADÓ,
2007

Zsigmond magánemberi és alkotói portréját is, így módon megállapítható, hogy a monográfia némileg túl is lép az önmaga által felvázolt célokra: nemcsak egy egyszerű életrajzot kínál az olvasónak, hanem olyan kérdésekre irányítja rá a figyelmet, amelyek az íróval kapcsolatos biográfiai ismeretek egy részét radikálisan átforgalmazzák.

Kötetének bevezetőjében a szerző éppen ezért világosan és körültekintően felvázolja, hogy milyen forrásokra támaszkodva és milyen módszertani alapelvek szerint építette fel Litkei Erzsébet élettörténetének írásba foglalását. Hamar Péter alapvetően három szöveget használt fel biográfiai kutatásai során: Litkei Erzsébet leveleit és a Móricz számára gépelt visszaemlékezéseit, illetve az írónak a *Naplőjegyzeteit*, melyek teljes terjedelmükben mai napig nem láttak még napvilágot nyomtatásban. Az eredeti dokumentumok mellett csak kisebb mértékben tudott támaszkodni az ezeket interpretáló különféle műfajú és szándékú feldolgozásokra, hiszen azok vagy a felszínes vizsgálódás, vagy sok esetben a tudatos átértelmezés eredményeként adtak számot Móricz és Csibe kapcsolatáról. Mivel a kötetben foglaltak nagyrészt az irodalomtörténetben hagyományozódott ismeretek ellenében fogalmazódtak meg, a szerző különösen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy pontosan körülhatárolja, megállapításainak mely része tekinthető dokumentumokkal igazolhatóknak, és mely meglátások értékelhetők nem bizonyítható, de erősen valószínűsíthető feltételezésként. Az elfogultságoktól való tartózkodást és a szakmai hitelességre való törekvést bizonyítja, hogy nem

csak a metodológiai bevezetés „kötelező” kitérőjeként jelenik meg ez a szándék, hiszen a szerző a kötet egészében következetesen tájékoztatja az olvasót meglátásainak dokumentálhatóságát illetően. Külön érdeme mindezen kívül a feldolgozásnak, hogy Hamar nem egyszerűen csak a források közlésére és egyszerű tényismertetésre szorítkozik, hanem ehelyett újszerű megállapításait minden esetben szövegek elemzéséből vezeti le. A monográfia így módon ékes bizonyítéka annak, hogy a biográfiai/filológiai kérdések sokszor objektívnak tekintett vizsgálata nagyon is szövegek – akár eltérő következtetésekre is jutó – szubjektív értelmezésére épül. Szintén a szerző tudatosan végiggondolt módszertani alaposágát dicséri, hogy különbséget tesz az általa használt szövegek forrásértéke között is: ennek megfelelően például folyamatos kritikával kezeli a Litkei Erzsébet vagy a Móricz Virág írásait, foglaltakat, keresve annak a magyarázatát, hogy milyen okoknak köszönhetően módosítottak beszámolóikban a történeteken. Másfelől Hamar a különféle intenciójú és műfajú szövegek biográfiai dokumentumként való felhasználhatóságának problémájára is reflektál a megfelelő helyeken. Amikor például Litkei Erzsébet fiának, Imrének a származását kutatva a *Míg új a szerelem* című regény néhány bekezdését hívja segítségül érvrendszeré kidolgozásához, rámutat arra, hogy egy fiktként íródott regény nem feltétlenül használható perdöntő történeti dokumentumként, viszont erősítheti a más források alapján körvonalazódó feltevéseket.

Bár a monográfia Litkei Erzsébet egész életútját végigkíséri, igazából két olyan kérdéskör képezi a könyv gerincét, amely nagy valószínűséggel komoly visszhangot fog kelteni nemcsak a szigorú értelemben vett szakmai közeg, hanem a szélesebb olvasóközönség körében is. Az egyik kérdés – mint arra már korábban is utaltam – arra igyekszik választ keresni, hogy valójában milyen kapcsolat fűzte Csibét Móricz Zsigmondhoz. Az eddigi Móricz-életrajzok

mindegyike elfogadta és fenntartotta azt a képet, hogy az író pusztán fogadott lányaként tekintett Litkei Erzsébetre, s bizonyos szociális érzékenységből fakadó magyarázatot adott Móricznak a fiatal lánnyal kapcsolatos cselekedeteire. Amint azonban az író *Naplójegyzeteiből* több helyen is kiderül, kettejüket ennél sokkal szorosabb viszony fűzte egymáshoz. A hosszasan idézett szövegek bizonyítják és feltárják a kettejük között létrejövő, kezdetben szinte csak testi jellegű, majd egyre inkább szerelemmé alakuló kapcsolat érzelmi állomásait. A monográfia másik nagy jelentőségű felismerése Litkei Erzsébet fiának, Móricz Imrének a származására vonatkozik. Az elmúlt évtizedek során már néhányszor felvetődött a kérdés, hogy Móricz Imre vér szerinti édesapja nem maga az író-e, azonban sem az érintett személyek, sem a történeti kutatás nem tudott (vagy nem kívánt) választ adni rá. Móricz apaságának feltételezése elsősorban a Csibével való első találkozás időpontja miatt tűnt eddig kizárhatónak: a szakirodalomnak és a visszaemlékezők többségének az álláspontja szerint ez ugyanis 1936 szeptemberében történt meg, s mivel Móricz Imre 1935-ben született, így evidens a következtetés, miszerint ő nem lehet az író fia. Mint azonban Hamar kutatásai rámutatnak, egy ezt megelőző és időközben mindkét fél részéről feledésbe merült találkozásra már korábban, 1933-ban is sor került, ami pedig lehetővé teszi, hogy Csibe fiának édesapjaként Móricz Zsigmondot tartsuk számon. Ennek bizonyításához már sokkal inkább csak közvetett forrásokra képes támaszkodni a monográfiaszerző, hiszen – mint arra több ízben is felhívja a figyelmet – maga Móricz igyekezett leginkább titkolni felismert apaságának tényét még Csibe és Imre előtt is (ezzel magyarázható, hogy maguk az érintettek sem tudtak/tudnak megnyugtató válasszal szolgálni a kérdés kapcsán). Hamar feltételezése szerint egyébként Móricz hosszú távon nem kívánta elhallgatni sem családjá, sem a nagyvilág előtt, hogy van

[Szemle]

egy fia Erzsikétől, azonban ennek „köz-zététele” előtt igyekezett megteremteni a gyermek számára azt az egzisztenciális és erkölcsi alapot, amely lehetővé teszi a boldogulását a nyilvánosságra hozatalt követően is (ezt viszont bekövetkező halála megakadályozta).

A vázolt problémák feltárásában és a lehetséges válaszok kidolgozásában mindenképpen elismerésre méltó a monográfia szerzőjének az a higgadt, elfogultságoktól mentes írói magatartása, amellyel a számos nehézséget és komoly szakmai buktatót rejtő témát feldolgozza. Már önmagában is bátor vállalkozásnak tekinthető, hogy Hamar Péter a magyar irodalom egy kiemelkedő alakjának életútjából egy sokáig elhallgatott és sok tekintetben kétes értékű momentum tisztázására tesz kísérletet, figyelembe véve, hogy az érintettek egy része (nem beszélve a leszámoltokról és a családtagokról) élő személy. Az idős író és a fiatal lány szerelmi viszonyának bemutatása pedig nagyon könnyen szenzációhajhász, bulvárjellegű feldolgozáshoz vezethetett volna, amelytől azonban dicséretes módon a monográfiaszerző teljes mértékben távol tartotta magát. A szakmai igényességet nemcsak a hivatkozások és a bőséges forrásidézetek biztosítják, hanem a részrehajlásnak és az ítélkező magatartásnak a tudatos kerülése is, mely a monográfia egészében meghatározza a szerző elemzését. Móricz és Csibe kapcsolatát rendkívül finom érzékenységgel és empátiával tárja fel Hamar, s igyekszik elkerülni az utókor értékítéletének lehetséges szélsőségeit. Ennek megfelelően nem kívánja elhallgatni a szerelmi viszony kezdetének árnyoldalait sem, hiszen nem érzi szükségesnek, hogy felmentse a két érintettet az esetlegesen felmerülő vádak alól (misperint Móricz kihasználta a fiatal lány szociális helyzetét, Csibét pedig a kapcsolat fenntartásában egzisztenciális érdekek is motiválhatták). Másrészt Hamar hangsúlyozottan tartózkodik attól, hogy bármiféle rosszálló vagy elítélő megnyilatkozással bírálja ezt a szerelmi viszonyt: ehelyett sokkal inkább a kapcsolat magánéleti, lélektani és társadalmi összetettségét

hangsúlyozza, mely – mint arra több ízben is felhívja a figyelmet – épp elég nehézséget és szenvedést okozott mindkét fél számára. A szerző objektivitásra való törekvését igazolja mindezekon túlmenően, hogy az egész kötetben Móricz Virág az egyetlen olyan személy, akit komoly kritikával illet. Hangsúlyozandó viszont, hogy kifogásai nem morális vagy személyes alapozottságúak, hanem sokkal inkább szakmai természetűek. Móricz leányának Litkei Erzsébettel szemben táplált ellenérzéseit emberileg érthetőnek tartja, bár külső szemlélőként igyekszik kettejük viszonyának a megítélésétől tartózkodni. Azokat a szövegek között és interpretációkban esz-közölt manipulatív módszereket azonban, amelyekkel Móricz Virág életrajzi jellegű alkotásaiban az események utólagos értelmezését tudatosan igyekezett befolyásolni, már teljes joggal tartja problematikusnak.

Mindenképpen sajnálatos volna, ha az említett két életrajzi jellegű felismerés újszerűsége miatt – melynek irodalomtörténeti jelentősége természetesen nem vitatható – elterelődné a figyelem a kötet egészének egyéb értékeiről. Hamar Péter ugyanis Csibe-életrajzában nemcsak a fiatal lány Móriczhoz fűződő kapcsolatára fókuszál, hanem áttekintést nyújt életének ezt megelőző és ezt követő korszakáról is. A dokumentáltság mértéke és a visszaemlékezések nagyobb száma miatt érthető módon ez utóbbi időszak elemzése a mélyrehatóbb, amelyet vizsgálva a szerző például aprólékosan tisztázza Litkei Erzsébet szerepét a második világháború ellenállási mozgalmában. A férjével, Keresztes Károllyal a budapesti zsidóság megmentéséért végzett tevékenysége kevésbé ismert momentuma a Csibe-életútnak, ami jórészt annak köszönhető, hogy a Móricz Zsigmondhoz fűződő kapcsolat sajnálatos módon túlságosan háttérbe szorította a történelmileg egyébként sok szempontból jelentősebb eseményeket a későbbi recepcióban. Hamar monográfiája e „hiánypótló”, elsősorban biográfiai perspektívájú törekvésen túlmenően olyan egyéb kérdésekre is ráír-

nyíthatja a figyelmet, amelyek a Móricz-művek befogadását is befolyásolhatják. A szerző ugyanis külön fejezeteket szentel annak, hogy feltérképezze, milyen hatást gyakorolt Móricz munkásságára a Litkei Erzsébettel való megismerkedés és a későbbiekben köztük kialakult kapcsolat. Ily módon világít rá arra, hogy a lánytól halott beszámolók nyomán a legkülönfélébb összetettséggű szövegek láttak napvilágot: a dramaturgiai ellentmondásokkal teli daraboktól a kevésbé sikerült Csibe-novellákon át a remekműként értékelhető *Árvácskái*g ível az ide kapcsolható alkotások sora. Ez egyrészt rámutat arra, hogy a Móricz alkotómódjával gyakran összefüggésbe hozott valóságigény és dokumentatív szándék nem teremt automatikusan értékes műveket: ugyanazon élménykörből táplálkozva és hasonló alkotói szándéktól vezéreltetve is nagyon eltérő a szövegek esztétikai karaktere. Másfelől a monográfia azt is megvilágítja, hogy a móriczi valóságrepresentációs alkotói stratégiának már a művek genezisekor is önmaga kudarcával kell szembenéznie, hiszen maga Móricz is csa-

lódottan vette egy idő után tudomásul, hogy Csibe nem a valós eseményekhez ragaszkova, hanem sokkal inkább az író elvárásaihoz igazítva alakította ki saját életelbeszélését. A városi munkások élete iránt fogékony írói érdeklődés miatt vált a paraszti körülmények között nevelkedő állami gondozott története Csibe önéletrajzi történetmesélésében egy fiatal proletárlány szenvedéseinek elbeszélésévé már a Móricz-novellák megszületése előtt. Ez pedig filológiai nézőpontból közelítve is rámutat arra, hogy az a hosszú időn át érvényesített olvasásmód, mely Móricz műveit a társadalmi viszonyok szociografikus igényű leírásaként közelítette meg, nem igazán képes hatékonyan párbeszédet képezni az egyes alkotásokkal. Mindennek köszönhetően Hamar Péter könyve nemcsak az irodalomtörténeti újdonságok és felfedezések iránt érdeklődők számára kínál érdekes adalékokat, hanem azoknak is, akik Móricz írásművészetének összetett világát igyekeznek minél elmélyültebben megismerni.

BARANYAI NORBERT

Emlékezés és/vagy aktualizálás

Fáklya volt kezemben – In memoriam Móricz Zsigmond

U tolsó köteteinek kiadásához érkezik el lassan az elmúlt évek egyik legigényesebb irodalmi vállalkozása, a Nap Kiadó *In memoriam* sorozata. A XX. századi magyar irodalom jeles alkotóinak emléket állító könyvek sorában a Márkus Béla által szerkesztett Móricz-kötetnek különös jelentőséget biztosíthatnak az író életművének megítélésében az utóbbi időben tapasztalható recepciós jelenségek. Bár Móricz alkotásai iránt mintha fokozatosan erősödne a befogadói érdeklődés, még

NAP KIADÓ,
2007

mindig nem igazán beszélhetünk olyan kritikai áttörésről, amely felfedezte és kellőképpen kiaknázza volna az író prózaművészetében rejlő újraértési lehetőségeket. Ennek következtében a Móricz életművét feldolgozó emlékkötetnek a sorozat egyéb darabjaihoz viszonyítva némileg speciálisabb feladatokat is vállalnia kell: egyrészt a különféle szövegek egymás mellé helyezése révén reflektálnia kellene arra, hogy mi vezetett e sajátos recepciótörténeti szituáció kialakulásához, másrészt az emléke-

[Szemle]

zés segítségével valamiféleképpen meg kellene mutatnia, hogy milyen folytatható hagyományokhoz kapcsolódva érdemes megkísérteni Móricz műveinek aktualizáló újraolvasását.

Az író munkásságát és életpályáját felidéző írások négy nagyobb, elsősorban kronológiai alapon elkülöníthető fejezetbe rendezve kerülnek az olvasó elé. Az első rész az alkotói életút fontosabb eseményeire koncentrál, míg a második egységben a kortársak ítéletei alapján a móríci prózaművészet kerül az olvasói figyelem középpontjába. A harmadik rész a Móricz halálát követő értékelések és visszaemlékezések által az ötvenes évektől körvonalazódó recepció alakulását vázolja fel, míg az utolsó fejezet az utóbbi évek újraértelmezési kísérleteiből nyújt válogatást. A kötet szerkesztője a sorozat egyéb darabjaihoz hasonlóan a legkülönbélebb műfajú írások egymás mellé helyezésével igyekszik megrajzolni Móricz alkotói portréját: így elsősorban önéletrajzi visszaemlékezések, irodalmi-politikai esszék, lírai alkotások és tanulmányok dialógusa révén alakítja ki az emlékezés sajátos „szövegterét.”

Az első fejezet életrajzi irányultságú emlékezése vonultatja fel a legváltozatosabb írásokat, amelyek segítségével az olvasó a móríci pálya fontosabb magánéleti és szakmai fordulópontjaira ismerhet rá. A különböző szövegek egymást értelmező intertextuális dialógusa talán az egész kötetet tekintve is ebben a fejezetben érvényesül leginkább, ami a szerkesztő felkészültségét és alapos munkáját dicséri. Hangsúlyosan ilyen szövegek közötti párbeszéd teremtődik például a fejezet (és a kötet) első két idézett írásában, amelyek Móricz származásának kérdését állítják a középpontba. Míg az *Életem regényéből* származó önéletrajzi vallomás a „két pólus” metaforájának konstruálásával paraszti és nemesi genezist tulajdonít a családnak és magának Móricznak, addig a Czine Mihály monográfiájából vett idézet arra mutat rá, hogy az író alkotói programjának tudatos elemeként alkotta

meg ezt az „eredetmítoszt” annak érdekében, hogy a szerzteágazó családi kötődéssel valamiféleképpen legitimálja a műveiben megfogalmazódó társadalmi kritikát. Az egymás mellé helyezés szerkesztői munkájából fakadó többletjelentés gazdagítja Ady *Levélféle Móricz Zsigmondboz* című versét is, amely egyrészt visszautal a megelőző szövegeknek a pályakezdés nehézségeit hangsúlyozó megállapításaira, másrészt pedig előrevetíti a *Sáraranyt* parodisztikusan megidéző Karinthy-írást. A Móricz-pálya fontosabb pontjait felvillantó többi esszé, visszaemlékezés, tanulmány egymáshoz kapcsolódva és egymást kiegészítve kronologikus rendben emlékezik az életút eseményeire. Ennek megfelelően az iskolai éveket követően az első írói sikerek felidezéséről olvashatunk, melyet Móricz magánéleti konfliktusainak és két feleségéhez fűződő viszonyának felelevenítése követ. Ez utóbbi szövegek kapcsán hangsúlyozandó, hogy a szerkesztő válogatása igen jó érzékkel mutat rá arra, hogy az első feleség, Holics Janka iránti érzelmek mennyire meghatározó szerepet töltek be az író későbbi kapcsolataiban is. Ezt Márkus oly módon képes felmutatni az olvasó számára, hogy mind a Simonyi Máriaéhoz, mind a Magoss Olgához szóló levelek sokasága közül épp azokat emeli ki, amelyek központi témája a Jankához való viszony hosszas taglalása. Ezt követően a fejezet utolsó dokumentumai Móricz közéleti tevékenységéről és a korabeli vitás kérdések kapcsán megfogalmazott meglátásairól tájékoztatnak, illetve az író halálának körülményeit idézik fel. A kötet első részét meghatározó sokszínű válogatásnak külön érdeme, hogy Móricz írásait kortársak és későbbi értelmezők szövegei váltják, ami a személyes nézőpontot és a másik személy megértésének közvettségét együttesen érvényre juttatva rajzolja meg az életpálya alakulását. S bár természetesen az nem várható el, hogy a különböző dokumentumok az életút minden fontos mozzanatára reflektáljanak, a már vázolt igényes válogatás ellenére némi hiányosságot

kelthet az olvasóban, hogy Móricz életének néhány meghatározó momentuma (pl. a Litkei Erzsébettel való megismerkedés és kapcsolat) nem kerül be az emlékezés horizontjába.

A kötet második fejezete a móríci prózavilág értékeinek számbavételét állítja a középpontba. Az itt közölt írások szerzői mind Móricz kortársai voltak, így a befogadás során az olvasó szembesülhet azzal, hogy miként reflektált a korabeli kritika az író alkotásaira és egész munkásságára. A könyv szerkesztője olyan bírálatokból nyújt válogatást, amelyek alapvetően ugyan egy-egy Móricz-mű értékelésére koncentrálnak, azonban argumentációjuk szinte kivétel nélkül magába foglalja az egész – és az akkoriban természetesen még alakulóban levő – életművel való számvetés igényét is. Átgondolt módszertani megoldásnak tekinthető, hogy egyrészt az alkotások születésének kronológiai sorrendjéhez igazodva követik egymást az egyes írások, másrészt, hogy az idézett kritikák a legkülönbözőbb műfajú és témájú Móricz-művek kapcsán fogalmazzák meg ítéletüket. A közölt szövegek mindegyike az író munkásságának méltatására épül, ami azért válhat kifejezetten tanulságossá a jelen kritikai diskurzusa számára, mert a szövegek olvasása szembesíthet azzal, hogy a legváltozatosabb ízlésvilágú és szemléletű írók, kritikusok is képesek mutatkozni felfedezni és elismerni a móríci prózaművészetben rejlő esztétikai értékeket. Ez a másik érdemeinek elfogadására hajlandó értelmezői magatartás válik hangsúlyossá már a fejezet első írásaiban is: talán nem véletlen, hogy a Móricz prózájával való számvetés két jelentősen eltérő poétikai elképzeléseket valló költőnek az értékelésével kezdődik. Ady és Kosztolányi ítélete előfeltételeik és a Móricz alkotásaira vonatkozó kérdéseik különbségei ellenére is azonosak: míg előbbi a közös téma és a szociális felelősségérzet hangsúlyozása, addig utóbbi a művek nyelvi, esztétikai megalkotottsága miatt tartja nagy jelentőségűnek az író korai műveit. E meghatározó szemléletmód

mellett a fejezet írásainak egységes színvonalát biztosítja, hogy a szerzők többsége a két világháború közti írónemzedék legjelentősebb alkotói közül kerülnek ki. A bírálatok közül ma is megfontolásra méltó meglátásaiknak köszönhetően kiemelkednek Németh László kritikái, Schöpflin Aladár átfogó *Erdély*-elemzése, Laczkó Géának a *Tündérkert* műfaj történeti kontextusba ágyazott értelmezése és Szerb Antalnak a pálya egészét áttekintő, a hibákra és az eredményekre egyaránt jó érzékkel rámutató összegző esszéje. A tudatos szerkesztői munkának köszönhetően a fejezet utolsó két írása azért válhat kiemelt jelentőségűvé, mert összegző és előretételező jellegűek is egyben. Németh László igényes *Rózsá Sándor*-elemzése felhívja a figyelmet arra a korban egyre inkább tért hódító értelmezői módszerre, amellyel számos kritikus a regényeket a népi ideológia pusztázásaként igyekezett felmutatni. Ezáltal pedig Németh szinte prófétaként vetíti előre azt a kisajátító érvényű interpretációs stratégiát, mely a Móricz-művek értelmezését a következő évtizedekben sajnálatosan meghatározta. Márai Sándor Móriczra emlékező írása ennek kapcsán pedig épp arra figyelmeztet, hogy a sokat vitatott író műveinek autentikus értékelése az előítéletek által meghatározott értelmezések helyett csakis az elfogultságoktól mentes olvasás eredményeként valósulhat meg.

A kötet harmadik részében olyan írások olvashatók, amelyek Móricz halálát követően láttak napvilágot, és mintegy utólagos nézőpontból vetnek számot az író életművének egészével. A fejezetek ilyen elrendezése azért tűnik szerencsésnek, mert így elvileg reflektálttá válhat a Móriczral egyidejű kritikának és az azt követő évtizedek értékelő visszaemlékezéseinek a különbsége. Az olvasó azonban az írások többségét áttekintve nem igazán érzékelhet nagy eltérést az előző egység méltató kritikáihoz képest, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy az idézett szerzők általában Móricz kortársai és/vagy szellemiségéhez közelálló személyek voltak. Ebből kifolyólag

[Szemle]

visszaemlékezéseik – hasonlóan a kötet korábbi szövegeihez – vagy az író személyiségének bemutatását tűzik ki célul, vagy az irodalmi életben betöltött sokszínű szerepét méltatják. Ezekről az esszéktől némileg elkülönül a fejezet utolsó három írása, melyek eltérő aspektusból ugyan, de Móricz marxista irányultságú recepcióját hivatottak megjeleníteni. Király István előadásának részlete – bár nem a legszélösegebb elképzeléseket fogalmazza meg, de – jellegzetes marxista logika alapján érvel, amikor az író prózájának aktualitásán merengve a szegénységgel való azonosulás és a példamutatónak érzett regényszereplők minősítése miatt tartja a kánon meghatározó alkotásainak Móricz műveit. A kötet szerkesztője, Márkus Béla alapos tanulmányában pedig azt tisztázza, hogy mikortól és miként vált Móricz a szocialista irodalmi norma kiemelkedő írójává: áttekintése így módon közvetetten idézi meg a marxista kritika Móricz-értelmezéseit. A fejezetet záró Szőrényi László-írás az 1950-es, 1960-as évek szövegkiadási eljárásait vizsgálva mutat rá arra, hogy ideológiai okokból kifolyólag miként csonkította meg az író alkotásainak szövegét a korabeli cenzúra.

A negyedik fejezet az utóbbi időkből egyre csekélyebb aktivitást mutató Móricz-recepcióból ad ízelítőt. A szövegek szerepeltetésének indokoltsága ebben a fejezetben érezhető a legbiztosabbnak: míg az előző részekben a sok tekintetben azonos retorikára épülő írások némely esetben a gondolatok ismétlődésének érzetét kelthetik az olvasóban, addig itt minden egyes tanulmánynak, esszének helye és kiemelt jelentősége van. A közölt írások eltérő kérdésekkel közelítve ugyan, de arra próbálnak választ keresni, hogy miként aktualizálható Móricz prózája a jelen befogadás számára. Domokos Mátyás esszéje a rendszerváltást követő időszak közéleti-politikai történéseinek kontextusába helyezve igyekszik Móricz időszerűsége mellett érvelni. A szerző szerint az író politikai felelőssége és közéleti magatartása – mely egyszerre tudta képviselni a baloldaliság szociális törekvéseit és a nemzeti problémák iránti fogékonysá-

got – egyre inkább követendő mintának tűnik akkor, amikor a politikai ideológiák torzult kettészakadásából fakadó megosztottság jellemzi a társadalmat. Görömbei András és Szirák Péter átfogóbb igényű áttekintésekben vázolják fel a Móricz-művek újraértelmezésének lehetőségeit. Míg Görömbei a Móricz-recepció utóbbi időszakának fontosabb megfigyeléseit összegezve mutat rá arra, hogy az író alkotásai ma sem veszítettek aktualitásukból, addig Szirák továbbgondolásra felhívó, ötletgazdag interpretációs lehetőségeket vázol fel, melyek a móriczi szövegek megértését a kortárs irodalomelmélet felismeréseinek tükrében tartják újragondolhatónak. Kulcsár Szabó Ernő és Balassa Péter mintaértékű elemzése e megfigyeléseket kamatoztatva egy-egy konkrét mű (*Az Isten báta mögött; Árvácska*) értelmezésével bizonyítja, hogy Móricz művei a jelen irodalomértés számára is kínálhatnak időszerű válaszokat. Esterházy Péter és Spiró György sorai pedig azzal szembesíthetik az olvasót, hogy a kortárs magyar irodalom két markánsan eltérő érdeklődésű és ízlésvilágú alkotója miként fedezi fel a móriczi prózahagyomány aktualizálható értékeit.

Igazából az *In memoriam*-sorozat minden darabjának – s így természetesen a Móriczra emlékező kötetnek – az összeállításakor is alapvető kérdésként adódik, hogy a szerkesztő mit kíván hangsúlyozni a különböző szövegek egymás mellé helyezése által. Az emlékkötetek ugyanis többféle célt is vállalhatnak: egyfelől rekonstruálhatnak egy „emlékezéstörténetet”, mely az adott szerző személyiségéről, munkásságáról való gondolkodásnak és értékítéleteknek az időben folyton alakuló változásait követi nyomon. Ebben az esetben nem annyira az alkotói munka értékeinek a méltatása áll a középpontban, hanem sokkal inkább az azt interpretáló befogadói közeg sokszor eltérő, egymással is vitázó „emlékezéseinek” a feltérképezése. Másfelől a kötetek – némileg az emlékeztörténet sokszínűségének a háttérbe szorítása által – vállalhatják az adott életmű aktualitásának erőteljes nyomatékosítását is. Ez egy olyan szelekció által valósítható meg leginkább,

mely – a jelen számára kevésbé időszerűnek tűnő vagy éppen elmarasztaló véleményeket kihagyva – elsősorban a befogadástörténet elismerő ítéleteiből nyújt válogatást. A Móriczra emlékező könyv összeállításakor Márkus Béla egyértelműen ezt az utóbbi megoldást választotta: ezzel magyarázható, hogy a kötetben összegyűjtött szövegek – a megjelenés időpontjától és a szerzők eltérő esztétikai elfogásától függetlenül – szinte kivétel nélkül az író művészetének jelentőségét hangsúlyozzák. Arról tehát nem igazán kapunk képet, hogy milyen viták merültek/merülnek fel Móricz értékelését illetően az irodalomtörténet során, mivel a kötet sokkal inkább az író műveinek aktualitásáról igyekszik meggyőzni az ol-

vasót a róla való emlékezés segítségével. Figyelembe véve az utóbbi idők nem túlságosan aktív Móricz-recepciójának alakulását, a szerkesztő döntése a kötet ilyen jellegű kialakítására vonatkozóan teljességgel érthetőnek mondható. Természetesen kérdés ettől függetlenül, hogy milyen mértékben lesz képes a *Fáklya volt kezemben* hozzájárulni Móricz írásművészetének aktualizálásához, az olvasói érdeklődés felkeltéséhez és a regények, novellák újraértelmezési törekvéseinek a dinamizálásához, mindenesetre az teljes joggal kijelenthető, hogy a Nap Kiadó *In memoriam* sorozata egy újabb értékes kötettel lett gazdagabb.

BARANYAI NORBERT

Változatok magányos szívhangra

Szigeti Lajos: *Barbár téridő*

M

ár a kötet címe, eme komor és furcsa, filozofikusnak tet-

sző jelzős szerkezet megrajzolja azt a kört, amelyben a költő – Hellászra figyelő olimpi-konként, ugyanakkor a gondolati vers terén belül a Sinka István-i szabad-szegénység sarát taposva – olyan szívesen mozog. A téridőnek, ennek a megfoghatatlan filozófiai fogalomnak nincsen barbársága, csak időbeli – az ókort is egy pillanatban jelennek érzékelő – nyújtózása és a téres tereket (a valóságosakat és a mítosz-akat) bekalandozó révülete. A barbárság bennünk van, a Föld hátán lakozókban. És „teremtényeinkben”, amelyek nemcsak az emberiségnek, de a Glóbusznak is golgotai utat szánva, háborúkkal, öldöklésekkel és a sok millió éve működő természeti rend fölfor-gatásával az önmegsemmisítés dicső képét mutatják. Ehhez a világméretű orkánhoz Szigeti még hozzáveszi a népekre – különösen a kis népekre – leselkedő globalizmust mint egyetemes veszélyt, s evvel a jelen idejű kere-

ORPHEUSZ KIADÓ,
2006

kítéssel már előttünk is gondolkodásának terepe, ez a keserű, többnyire

re kilátástalannak tetsző gyűrűkőzés. Mivel is? A megváltozhatatlannal.

Ötödik verseskönyve, a *Barbár téridő*, egy tudatos, mindenre elszánt, a saját lemeztelenítésétől vissza nem riadó – és a társadalomnak sem megkegyelmező – költő önazonosító küzdelmét mutatja. Ez az idővel egyre karakteresebbé váló arc – pontosabban a teremtés megannyi fázi-sa – már látható volt a korábbi kötetekben is, de csupán ebben a mostani (nem lekezelésként hangzó) „felnőtt” verseskönyvben észlelni igazán, hogy hányféle összetevője van ennek a megszenvedett, társadalmias magánynak. Mert a költő – aki formaélménye alapján bátran élhetne az antikvitásban – először is másodsor is és harmadszor is jókedvűbben időznék a műveltségélmény forrásainál, mint zajos harci seregek kürtjét fújva és cipelve vala-

[Szemle]

mely megoldandó (de számít-e valamit a lírikus szava?) társadalmi-politikai ügy vár-árkában. Ennek ellenére, a *Nagyon fáj* költőjét ünnepelve (*József Attila öröksége*) megkérdezi: „Lehet a mű ’megtartó varázslat?’” S ugyanebben a versben olvasható az a két sor is, hogy „külső ellenség, belső árulás / globális tőke – kizsákmányolás”. Mindez természetesen a „közös álmunk: egy új Európa” (vagyis a reménytelen remény) igézetében.

József Attila – igaz, szerencsésebben a májusi dal-esőt ünneplő hetyke hanggal („Angyalt elcsábítok, / boszorkányt imádok, / talpra nem állítok / tűnő délibábot” (*Gondűző*) – mindvégig jelen van, ám (jól-lehet erkölce mindvégig példa) nem ő határozza meg eme költészet irányát s hatókörét. Sokkal inkább valaminő – jobb szó híján természetelvűnek nevezhető –, a folyó időt a fűszálak sarjadásával és a bogáncsok érésével mérő, de a mítoszi történeteket is magában foglaló – szemlélet. Ezen a „természeti körforgáson” – hogy az így kapott élmény mindenkor kozmikussá válik-e, most ne firtassuk – már csupán nyomokban látni a társadalmi hevületet, viszont annál karakteresebben eme gondolkodói magány, a társas létben is társnéküliség nehéz lélegzetű kaptatóit. Ezért is nem az „érzelmek fagyhalálát” a várakozás pillanatával föloldó szerelmes vers, a *Várlak* lesz Szigeti lírájának meghatározó darabja (noha már itt is nagy szerepet kapnak a bibliai jelképtár jellegzetes darabjai, vagyis a kereszt és a Veronika-kendő), hanem a *Golgotavirág* – „öt porzó: Krisztus öt sebe / a bibék: három szög / és tagolt szíromlevele / virágkorona: töviskoszorú” –, s nem utolsósorban a *Magaslatok* – „Minden szent hegyorom csillag- / szédítő körhinta” – mélységesen emberi szenvedéshorizontja. Avval, hogy az istenek lakhelye belénk költözik, egyúttal érezhetővé válik a meredély – aki följut a hágón, az megigazul – tisztító drámája is. „Istenek lakhelye – / tűzparancsolat kőtábláival / lavina zúdul, mennydörög, rivall /

angyali szózat, hegyi beszéd int: / házat, szentélyt sziklára építs! / Templomhegy, aztán koponyák hegye / kálváriát járunk mindannyian.”

Szigeti gondolati versének, a formai építkezés ezért izgalmas, van egy metaforikus vonulata is. A szóképek és toposzok nem kizárólag a bibliai jelképek és szimbólumok köréből vételnek, hanem a természet (éghajlat, csillagforgó) és az önmagát kozmikussá álmódó kellem (eme sajátos „énkép”) konglomerátumából ugyancsak: „Egyszemű szörnyek: hurrikánok / merre forgatják e világot? (*Szemhatár*); „földközelen vonzás-taszítás, / szentjánosbogár világítás, / a Hold is – világűr ablaka” (*Nyitány*); „s amikor földet ér, / hódara: égi manna e tél” (*Vízkereszt*); „böjtmás havában hullatja a fagy / jégcsap mínusz fogát” (*Fagyponyt fölött*); „Az ég kristályüveg / poharam megtölti” (*Gondűző*). És a mitológia mint egyensúlyozó érzelemfaktor hatása szintén tagadhatatlan. Ha szól, az őserdő fainak nagy suhogása mellett, a megoldhatatlan által bennünk fokozottabban jelentkező hiányt érzékeli. Ennek a filozófiának lehet göcsörtössége, viszont amit a csodálatos „csillagforgó” drámaiságából kihallani, az a kétely (vagy a fátumot jól ismerő kétségbeesés?) a társadalmi igazságtalanságokat is a lét körhíntáján érzékelő, tiszta szava. „Ozirisz mérő-eszközén a holt / szív ellensúlya toll; / Zeusz kétkarú arany mérlegén / latolgatta népek végzetét; / Hermész, a nagy ’lélekvezető’ hitte: minden mérlegre tehető; / még vár az utolsó ítélet angyala, / Apokalipszis fekete lovasa. // De Káin igazságmérlegével / megbékélhet-e a lélek? – / Gonosz oldalán nehézkedik az ördög: / egyensúly ne legyen a földön” (*Mérleg játéka*).

A lírikus *Harmóniák* című versében mint-ha saját költeményeit is jellemezné: „változatok magányos szívhangra”. Minthogy rokonszenvesen szerény, tudja költészetének határait is. Füle van az antik mértékre – „szárnyal az óda, ha műgond metrumait ki-

faragja” (*Hommage a Horatius*) –, szeme a hasonlítgatás (parafrázis) által történő tömörítésre: „Ő úgy van jelen, hogy nincsen / éles kontúrja, árnya, / halandó sose látta – / Emberben hisz-e az Isten? (*Örökkévaló*). Amennyire sikerületlen a régi, szokvány el-lentétek (fény – árnyék, valóság – látszat stb.) verssé emelése (*Emberpár*), olyannyira találó a *Fák* című költemény kozmikus mindenség-képe, amelyben a hiedelemvilág, a Biblia, a magyar történelem és művészet fái – a szőlőtőkétől és Krisztus keresztyéntől Csontváry magányos cédrusáig – életünk terét és az Isten haragjától sem megfélemlített Tudását rajzolják. Megrendítően villantva föl a bölcső

és koporsó közötti – a Tájúttal vetekedő – országút szenvedés-boldogságát, szenvedés-örömét. A mítoszi csillagködök artisztikumán túl a legegyszerűbb közlést is hangoztatva verszárasként: „fák melegétől otthonos e föld”.

A szikár, alig ötven verset magában foglaló *Barbár téridő* című kötetet König Róbert tollrajzai díszítik. A vers gondolat-körét a vonalháló rejtelmességével földidőz rajzok nem illusztrációk, hanem Szigeti Lajos költészetéhez méltó – a rokon műfaj érzésgazdagságát ugyancsak belénk oltó – teremtetek.

SZAKOLCZAY LAJOS

Reformátusok Budapesten

Kósa László és munkatársai két kötetéről

magyar történelemnek, nemzetlétnek és művelődés-

történetnek sorsértelmező jegye a felekezeti megosztottsága. A tisztán katolikus (olasz, spanyol, osztrák, lengyel) és a tisztán protestáns (angol, svéd, finn, norvég) képleték mellett mindössze néhány európai kultúrára jellemző még (német, svájci, holland) ez, nem számolva ezúttal az olyan viszonylag későn és mesterségesen produkált kettősséggel, mint amilyen például a görög katolikus és a görögkeleti ukránoké. Kétségtelen, hogy hazánk esetében ez a körülmény mint megosztó tényező negatív következményekkel is járt, s nálunk hosszan tartotta magát az a nézet, hogy a török hódoltság részben ennek a számlájára írható. (Újabb szaktörténelmi következtetések szerint viszont a vallásilag egységes Magyarország sem igen tudott volna olyan katonai erőt produkálni, mely a töröknek sikeresen állt volna ellen.)

ARGUMENTUM KIADÓ,
2006

A kálvinizmusnak a népi szóhasználatban elterjedt „magyar változás” elnevezése nemcsak Illyés Gyula versével nyert igazolást („volna olyan-ami-lyen / magyarság, ha nincs Kálvin?”), hanem statisztikákból is kiténik ebben a két kötetben: a reformátusság nem terjedt el nemzetiségi területeken. Pontosabban szólva: a német egyetemeket látogató (részben német ajkú) felvidéki teológusok hozták magukkal a lutheri hitújítást, ami így terjedt át főleg a szlovákságra. Az ország nagy részére kiterjedő reformációval szemben fellépő ellenreformáció viszont esetleges, inkább földrajzi meghatározottságot ismert, részben földesurak, részben prédikátorok hatásától függően.

S ha talán igazán (és – reméljük – véglegesen) csak a XX. század második felében szűnt meg a felekezeti ellenségeskedés, mintha századokon keresztül sejtette-tudta volna sok józanul és éretten gondolkodó

[Szemle]

protestáns és katolikus is, hogy sok mindent nyert is e megosztottságtól a nemzet. Mint ahogy bevallatlanul is tisztában lehet a Vatikán is azzal, hogy az annak idején sokat kárhóztatott és üldözött reformáció legfontosabb tételeit a XX. század végére elfogadta Róma is (a toleranciaelvtől a liturgiai reformokon át a nemzeti nyelvig).

A Kósa László által szerkesztett grandiózus, kétkötetes munka (több mint másfélezer lapon jelent meg 2006-ban az *Argumentumnál*) lényegét talán ebben lehet felismerni: választ keres arra, hogy „vajon mi magyarázza, hogy azonos földrajzi helyen (Budapesten), megközelítőleg azonos társadalmi összetétel mellett is szignifikáns (ha nem is nagy, de tartós) különbségeket lehet érzékelni a felekezetek társadalmi magatartásában és népmozgalmi jelenségeiben” (I, 108–109). Az ELTE bölcsészkarának Művelődéstörténeti Tanszékén, mint alkotó műhelyben létrejött óriási munka ugyan kizárólag a fővárosi reformátusokkal foglalkozik, a legtöbb kérdés mégis a magyar kálvinizmus leglényegesebb kérdéseit egyetemlegesen tárgyalja.

A tanulmányok nem állítják előtérbe a felekezeti ellentéteket, de nem szólni róluk lehetetlen, főleg az első évszázadok esetében. Lévéen pedig, hogy szociológiai, intézménytörténeti stb. szempontok uralják, és dogmatikai, filozófiai, etikai problémák csak érintőlegesen kerülnek szóba, nyilvánvaló, hogy keveset tudunk meg arról, hogy a sajnálatos és eléggé hosszan tartó ellenségeskedés mellett mit tanultak egymástól, mi-ben segítettek (ha segítettek) egymásnak. A felekezeti alapokon nyugvó kereszténység ugyanis, ha valóban és lényegét tekintve kereszténység, inkább összeköt, mint elválaszt. Csakhogy pontosan arról szól az (ezúttal példásan objektív) oknyomozó történetírás, hogy a gyakorlati (hogy ne mondjuk: hatalomért és befolyásért folyó küzdelemnek) tevékenységnek minősülő funkcionálás során hol, mikor, milyen körülmények között jutott a pesti reformátusság olyan pozícióba, hogy a voltaképpen

„nem létezés” állapotából 70–80 év alatt a legnagyobb létszámú s például a XIX. század második felében kiemelkedő presztízsű református közösséggé váljék, amikor a miniszterelnöktől (Tisza Kálmán) a legnagyobb költőnkig (Arany János) kálvinista exponensek határozzák meg a közéletet és a kultúrát.

A magyar kálvinizmus Szabó Dezsőtől Németh Lászlóig sokakat foglalkoztatott a XX. században (éppen nem kritikátlan azonosulással), művelődéstörténeti szempontrendszerrel és szociológiai, egyháztörténeti dokumentációval azonban először ez a két kötet néz szembe (igaz, a fővárosra szűkítve) vele: „A vallásfelekezetek nem csupán azonos hittételeket különböző intenzitással átélő vagy éppen azonos vallási tradícióba beleszületett emberek sokaságát jelenti. Többet annál. A felekezetek kollektív tudatot hordozó és magatartást alakító társadalmi aggregátumok” (I, 109). A két kötet sokféle szempontból indokolja és magyarázza meg, hogy a felekezeti ségnek van egy történelmi tradíciója (mely időről időre változtatja arculatát: bizonyos időkben Habsburg-ellenes megnyilvánulásokhoz vezetett, máskor a plebejus radikalizmus, majd hogynem a népi „szocializmus” közélébe került), mely kollektív magatartásformák meghatározója lett. Ez a szekularizáció különböző korszakaiban is jellemző maradt: voltak, akik Csokonai, Fazekas koráról, a felvilágosodás debreceni hatásáról szólva egyenesen kálvinista ateizmusról beszéltek, de a meghatározó „kálvinista” jelző megmaradt. Erős, hitvalló vallásosság helyett időnként kulturális meghatározottságot, szinte nyelvi determináltságot értettek rajta (Károli Biblia), ami aztán nem egy esetben életvitelen, szokásrendszeren is nyomot hagyott.

Külön kiemelendők a tanulmányok „járulékos” tanulságai. László Ferenc *A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság és a Protestáns Szemle* című írása tömören foglalja össze azt, ami az 1890-es évektől az 1980-as évekig történt Budapesthez kötőd-

ve. Míg a XIX. század derekán, végefelé a magyar irodalom óriásai reformátusságukat (Jókai, Arany, Kemény, Gyulai Pál, Arany László), addig a politikai szerephez jutás ambivalens fejleményekhez vezetett. Igaz, hogy a Burg kényszerű engedékenysége folytán Tisza Kálmánnal elsőként kálvinista köznemes lett a magyar miniszterelnök, s igaz az is, hogy 1916-ban IV. Károly fejére az esztergomi hercegprímással együtt az ugyancsak hithű református Tisza István miniszterelnök teszi fel a koronát a budavári ünnepségen (voltaképpen nádori méltóságra jutván). Ennek a hatalmi, politikai emancipációnak mintegy csúcspontja, hogy Horthy Miklós kormányzóval a király helyére is kálvinista magyar kerül államfő gyanánt.

Ezt a látszólagos (legalábbis a gályarabság felől nézve) diadalmas folyamatot ugyanakkor a XIX. század végétől nem követi egyértelmű kulturális, irodalmi előrelépés. Sőt! Amikor 1888-ban létrejön a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Szász Károly, a püspök másodelnök már egy lassan előregedő, lelépő nemzedék, az Arany–Gyulai-generáció egyik utolsó mohikánja. A vezetők közt még vannak olyan kiválóságok, mint Tisza István vagy Szilágyi Dezső, de a századforduló népnemzeti költői (Vargha Gyulától Szabolcska Mihályig) már csak másodhegedűsök a *Nyugat* nagyjai mellett. Ady ugyan a legnagyobb református költőnk, de Ravasz László és Tisza István ellenében definiálja magát, tehát a felekezeti szervezethez kívüli pozícióba kerül hol önhibáján kívül, hol önhibájából. (Így aztán hivatkozási alap lesz nemcsak a polgári radikalizmus, hanem olyan baloldali szélsőségek számára is, amelyekkel semmiképpen nem vállalt volna közösséget.)

Egészen új helyzet áll elő Trianon után. A megújuló *Protestáns Szemle* rangját Makkai Sándor, Áprily Lajos emeli, a szerzők közt igazi nagyságok jelennek meg (Németh László, Kós Károly), de ez már nem sokat változtat azon, hogy valahol a XIX.

század végén a református szellem „lépést tévesztett”, elmaradt attól a nagy hivatástól, hogy egy felgyorsult világban a nagy, új áramlatok (pl. a szocializmus) vitapartneré legyen. (Ebben pedig éppen a politikában vezető szerephez kerülő, egyébként tiszteletre méltó személyiségek, például Tisza István konzervativizmusának is szükségképpen fékező hatása is benne lehetett.) Aztán majd a szárszói találkozó kínálnának még némi esélyt arra, hogy a korszerű protestáns és nemzeti életeszemély adjon választ a tragédiába rohanó ország égető kérdéseire, de hamarosan mindent maguk alá temetnek a nagy világerők.

Természetesen a *Reformátusok Budapesten* fő értékei nem „járulékos” tanulságaiiban, hanem határozott céljaiban és eredményeiben lelhetők fel. A két hatalmas kötet felépítése, belső logikája csakugyan nagyívű koncepcióra mutat. Először a történettudomány, az egyháztörténet, a statisztika segítségével megkapjuk a választ arra a kérdésre: hogyan alakult a fővárosi kálvinizmus sorsa a XIX. század elejétől napjainkig, végigkísérve az egyes egyházközösségek történetét is. Roppant érdekes, felidéző erejű lelkipásztor portrék sorakoznak a kezdetektől egészen Joó Sándorig, Gyökössi Endréig, majd az egyház életében kiemelkedő szerepet játszó családok története következik. Az oktatási intézmények és szeretetintézmények, tudományos gyűjtemények, a sajtó, az alapítványok, az egyesületek után a felekezeti közti kapcsolatok és a közelmúlt áttekintésével, illetve a kronológiával, valamint egy igen hasznos fogalom- és kifejezéstárral (ez is a főszerkesztő Kósa László munkája) zárul a mű. (Valamikor – nemcsak egyházi körökben – közkeletű kifejezések ma már sokak számára ismeretlenek, például belmisszió, zsinat, konvent stb.) Azt sem nehéz észrevenni, hogy a két kötet valóságos monográfiákat rejt magában. Például Milisits Máténak a fővárosi egyházközösségekről szóló áttekintése vagy Kiss Réka fejezetei (Ravasz Lászlóról, Muraközy Gyuláról, Dobos Károly-

[Szemle]

ról, Bereczky Albertről, illetve a budapesti reformátusság II. világháború utáni történetéről) egy-egy fontos és testes könyvet tennének ki.

A felekezettörténeti vizsgálatok számtalan szociológiai, egyházpolitikai konkrétummal szolgálnak. Még ha külsőleg statisztikai feldolgozás alakját öltik is (ifj. Bertényi Iván: *A Kálvin téri gyülekezet presbiterei a XIX. században*; Juliane Brandt: *A (buda)pesti református egyház dualizmus kori adólistái*), művelődéstörténeti következtetések is levonhatók abból, hogy miképpen fizette egyházi adóját Arany János és Barabás Miklós, vagy hogy mikor lett presbiter Jókai Mór és Arany László. A Kósa László által szervezett és szerkesztett kötetek a legelterjedtebb olvasói igények számára lehetnek érdekesek és fontosak: az egyházközségek és templomok leírása a művészettörténet, az építészettörténet iránt érdeklődők számára nyújt tájékoztatást, művelődéstörténet és irodalomtörténet meg szinte elválaszthatatlan. Báthory Gábor például, akit 1796-ban választottak meg pesti lelkipásztornak, a Csokonai előtti debreceni kollégium neveltje, de a mai Kálvin téri gyülekezet elődjének megszervezése során sokmindent megért (egyebek mellett a nagy pesti árvizet), s ezzel a nagy francia forradalom előtti korszak személetét köti össze a megújuló magyar politikai és kulturális mozgalommal (1842-ben halt meg). Hasonló példa a diakrón fejlemények végigkövetésének lehetőségére a Török Pál pályája, aki 1833-ban Arany János kisújszállási főnöke volt, 1855-re eléri, hogy protestáns teológia nyissa meg kapuit Pesten, s halálakor, 1883-ban már huszonkétezer református él a nagy tempóban világvárossá fejlődő (nemzetközi tekintélyű Operaházzal, műgyetemmel, Zeneakadémiával büszkélkedő) Budapesten.

Nemcsak okadatoltan precíz, hanem szerfölött olvasmányos is némely kiemelkedő lelkipásztor életrajza. Szabó Aladár-ról olvassuk Kósa László tanulmányában

(édesapjához és anyjához fűződő viszonyáról): „A családfő a racionális-liberális teológiát követte. A karácsonyestét családi körben nem ünnepelték, annak bensőséges hangulatával és más pietisztikus hatásokkal a tanító nagyapánál találkozott a kisfiú” (I, 511). Az itt jellemezett gyermekkor a kiegyezés utáni évekre esik. A később szinte kötelezően karácsonyfát állító ünnepelés (egyébként) éppen ekkoriban kezdett divatba jönni. Sőt: sok konzervatív református család még a századfordulón is idegenkedett a karácsonyfától, mondván, hogy ez a magyar hagyományoktól teljesen idegen német szokás. Ehhez inkább hozzáképzeltük, mint tényszerűen tudhatjuk, hogy az 1850-es években, az elnyomatás korában, bizony, nem sok rokonszenvet válthattott ki azoknak az idekerülő német és cseh hivatalnokoknak és katonatiszteknek „tan-nenbaum”-kultusza, akik nem sokkal korábban a bestiálisan kíméletlen megtorlás tevőleges végrehajtói voltak, vagy annak lehetett tartani őket. A kálvinista családok idegenkedését az is indokolhatta, hogy a sokáig furcsállkodva és messziről nézett karácsonyfaállítás többnyire más felekezethez tartozó idegenek szokásaként jelent meg nálunk.

A családtörténetek színessége, sokarcúsága térbeli és időbeli távlatokat egyesít: a XIX. század első felében Danzigból eredő Victor-família sorsa a jelen hangzó és látható világába torkollik: Victor Máté az *István, a király* rockopera klasszikus változatában Astrik barát szerepét jelenítette meg, illetve énekelte. Hasonlóképpen e nagy családokról olvasottak életszerűségét növeli nemcsak Ravasz László, Révész Imre le származottainak több olvasó számára is személyes ismeretségen alapuló mai jelenléte, hanem időben visszafelé történő meghosszabbítása is, például a Czeglédy-dinasztia gályarab őseit. Bizonyos családtörténeti szálak közeledése és eltávolodása, távoli területre kerülése is nemcsak a kort jellemzi, hanem az egyházi intézmények személyi kérdéseit is. Az 1930-as évek vé-

gén és az 1940-es évek elején a Bethesda kórházhoz kötődött tevékenységével az az (egyébként Czeglédy-vő) Péter János, aki az '50-es években debreceni püspök, a '60-as években a Magyar Népköztársaság külügyminisztere lett, és az a Schimert János, aki utóbb Szentágotai néven a Tudományos Akadémia kiemelkedő személyisége, nemzetközi hírví anatómus professzor, a '80-as években pedig a *Protestán Szemle* nagy szerepet játszó Protestáns Közművelődési Egyesület egyik korifeusa, illetve a rendszerváltó parlament országgyűlési képviselője lesz.

A *Reformátusok Budapesten* azért nemcsak szédületes „időutazás”-okra ad lehetőséget, hanem térbeli tájékozódásra is, amennyiben a főváros református szimbolikus tereit (utca, templom, emlékmű, temető) veszi számba, melyek szükségképpen ütnék el katolikus szimbolikus terektől (rendházak, kereszték szentképek, templomok, kegyhelyek). Mindeközben a tanulmányok egyéb tudományágakhoz kapcsolódó észrevételeket, mi több felfedezéseket tartalmaznak. Például a Bethesda kórház alapítása és XIX. századi működése miképpen függött össze a homeopátiás gyógy mód hazai elterjedésével. Vagy a Skót Misszió létrehozása milyen személyi összefonódásban állott a Lánchíd építése skót és angol szakembereinek pesti jelenlétével? Vagy a pesti reformátusság történetének összefüggése a főváros etnikai arányaival: mivel német reformátusok csak elvétve akadtak, ezért a XIX század elején túlnyomóan német pesti lakosság körében szükségképpen volt elenyésző a kálvinisták száma, amelynek növekedése azután egybeesett a főváros elmagyarosodásának, a magyar ajkúak betelepülésének ütemével.

A kötet szerzői sikerrel birkóznak meg a XX. század második felének sok tekintetben kényesnek vélhető történeti problémáival. Joggal éri szemrehányás a sztálinista diktatúrával együttműködő „békepap”-okat, de talán arra is tekintettel

lehetne lenni, hogy az 1940-es évek második felében a nagyközönség számára úgy tűnhetett, hogy a Szovjetunióknak hadat üzenő és katonáit a német katonai sikerek láttán a Donig küldő (a református főpapság egy részével összefonódó) Horthy-féle vezetés egy eltévesztett küldetés jegyében sodorta végromlásba az országot, s hogy a keresztény elvekkal iszonyatos ellentétben álló zsidóüldözés miatt jogos az egyház „bűnbánata”. Mindemellett a mindenféle irányzat által a legnagyobb XX. századi protestáns teológusnak tartott Karl Barth baloldali szimpátiái is sokakat korábbi nézeteik felülvizsgálatára ösztönözhetek. Ilyen-olyan fenntartások persze a két világháború között is léteztek az egyházzal szemben (végül is a lelkipásztorok is gyarló emberek!), s a szocialista rendszer propagandája is megtette a magáét. Sajátos módon azonban a '60-as, '70-es évekre még a Kádár-rendszer helyi (és nemcsak helyi) vezetőiből is (legtöbb esetben) kivett minden ellenszenv a például falusi papként sok gyermeket nevelő, mindenki szerint tisztességes, munkaszerető, szerény és a rászorulókkal segítőkész egyházi személyek irányában. (Az már sokféle okra visszavezethető s nagyon is elemezhető jelenség, hogy a rendszerváltás után társadalmi és anyagi presztízstét részben visszanyerő, rendőrszázslókat megszentelő, iskolákat visszaperlő egyházak iránt nem nőtt meg a spontán rokonszenv.)

A Kósa László által szerkesztett, ropant értékű munka nemcsak az elmúlt évtizedek legjelentősebb szociológiai, művelődéstörténeti felekezettörténeti vállalkozása, hanem alighanem szélesebb körben is egyedülálló vállalkozás. Magas színvonalú és megvesztegethetetlenül tárgyilagos, nem egyszer önkritikus, mégis vállaló és önértelmező leírás ez, melynek elolvasása után a kérdésben járatos sok félreértést tisztázhat magában, a járatlan pedig gazdag ismeretekkel gyarapszik. S nem is csak a református, s nem is csak a művelődéstörténet iránt érdeklődő publikum nyeresé-

[Szemle]

ge. Ravasz László szerint: „A mi nemzeti kultúránkat a kálvinizmus csinálta. Volt kultúránk ősi, pogány, hanem azt a katolicizmus könyörtelenül kipusztította. Amit helyette adott, az színtelen, idegen volt.” Legalábbis bizonyos korszakokban – tehetnének hozzá. Annyi azonban ebből talán mégiscsak vitathatatlan: amit a magyar (s ezen belül a budapesti) reformátusság produkált műveltség és lelki élet, nemzeti integráció és erkölcsi színvonal dolgában,

arról bármilyen világnézetű olvasó tisztelettel és tanulsággal olvashat ezúttal abban a reményt adó meggyőződésben, hogy görög katolikus és zsidó, katolikus és protestáns hazánkfiak olyan közös minimum jegyében foghatnak össze a magyarság szellemi, erkölcsi és anyagi felemelkedésének érdekében, amelynek az alapelvei a kötet szerzőit és anyagát, hőseit határozták és határozzák meg.

IMRE LÁSZLÓ

A Hítel júliusi számának szerzői

Ágh István (1938) Budapest
Baranyai Norbert (1978)
 Debrecen
Bernád Ilona Kovászna
Dukai István (1956) Iszkáz
Erdei Lilla (1987) Zsombó
Filep Tibor (1936) Debrecen

G. Komkoróczy Emőke (1939)
 Budapest
Imre László (1944) Debrecen
Kellermayer Miklós (1939) Pécs
Kiss Benedek (1943) Budapest
Oláh András (1959)
 Mátészalka

Péterfy Gizella (1943)
 Balatonkenese
Rott József (1964)
 Magyaregregy
Szakolczay Lajos (1941) Budapest
Szigeti Lajos (1940) Budapest
Tornai József (1927) Budapest